

Rapport 2008:91

Arkeologisk utredning, etapp 2 och arkeologisk förundersökning

# Tidernas Landskap

## Nutida informationsplats på förhistorisk grund

RAÄ 24 och 221  
Korsningen väg 50/926/927  
Västra Tollstad socken  
Ödeshögs kommun  
Östergötlands län

Erika Räf



# Tidernas Landskap

## Nutida informationsplats på förhistorisk grund

### Innehåll

Sammanfattning . . . . .	2
Inledning . . . . .	4
Områdesbeskrivning . . . . .	4
Syfte . . . . .	6
Metod och dokumentation . . . . .	6
Resultat och tolkning . . . . .	6
Åtgärder . . . . .	10
Referenser . . . . .	10
Tekniska uppgifter . . . . .	13
Bilaga 1. <sup>14</sup> C-kalibrering . . . . .	14
Bilaga 2. Ritningar . . . . .	16

Ö S T E R G Ö T L A N D S   L Ä N S M U S E U M  
A V D E L N I N G E N   F Ö R   A R K E O L O G I

Box 232 • 581 02 Linköping • Tel 013 - 23 03 00 • Fax 013 - 12 90 70  
info@ostergotlandslansmuseum.se • www.ostergotlandslansmuseum.se

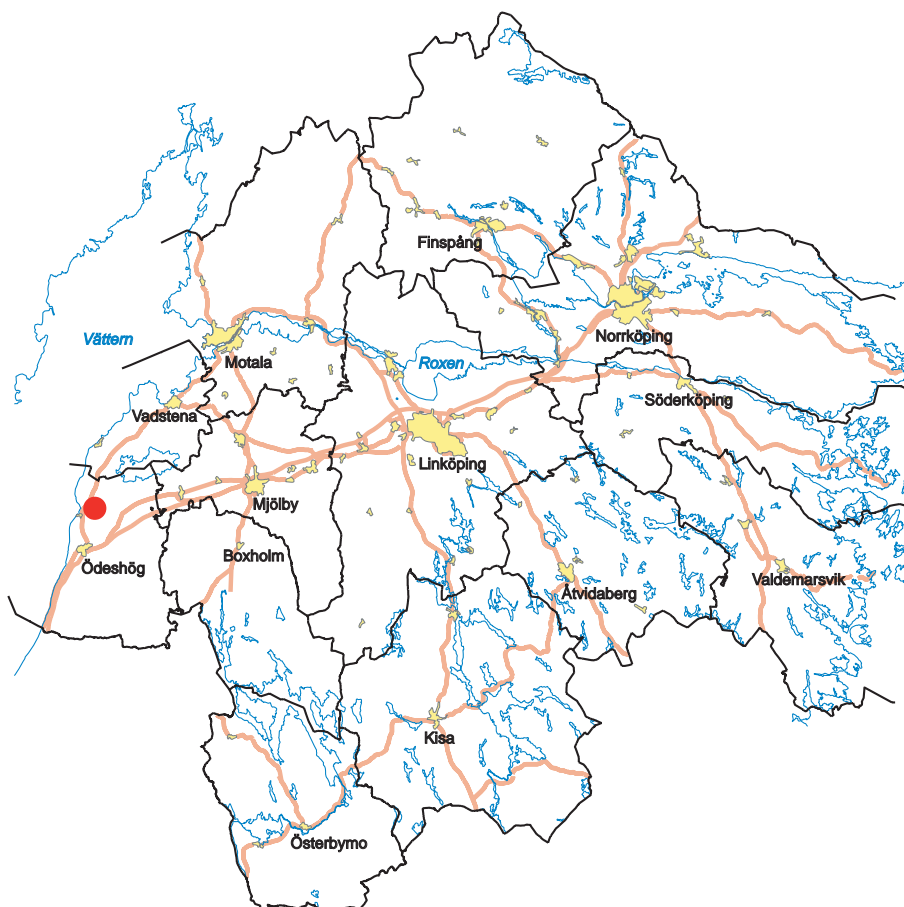
## Sammanfattning

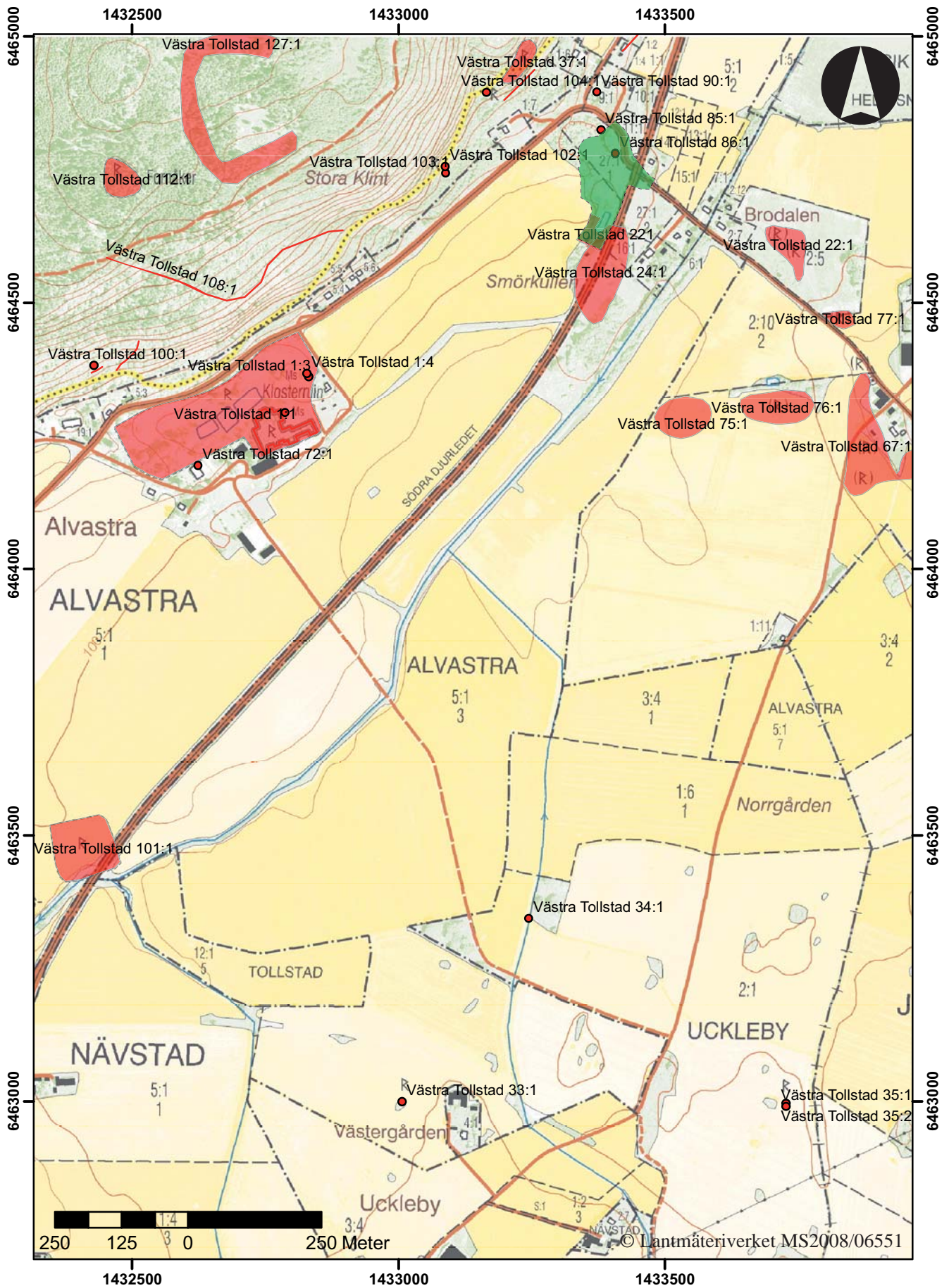
Östergötlands länsmuseum utförde våren 2005 en arkeologisk utredning, etapp 2 och en arkeologisk förundersökning inför anläggande av informationsplats för turistprojektet Tidernas landskap, intill korsningen av vägarna 50, 927 och 926 i Västra Tollstad socken, Ödeshögs kommun, Östergötland.

Informationsplatsen, som till största delen skulle anläggas i en äldre grustäkt är belägen inom en av Sveriges rikaste fornlämningstrakter. I närområdet finns både förhistoriska och medeltida lämningar. Exploateringen berörde bl a Smörkullen (RAÄ 24, Västra Tollstad sn), ett borttaget gravfält från äldre järnåldern.

På en åkeryta intill grustäkten påträffades boplatslämningar. Vissa av dem undersöktes och borttogs. En skärvstensgrop kunde dateras till mellersta bronsålder. Ett delområde med boplatslämningar fredades för fortsatt exploatering och är numera registrerat som fast fornlämning i fornminnesregistret (RAÄ 221, Västra Tollstad sn).

Erika Räf  
antikvarie





Figur 2. Utdrag ur digitala Fastighetskartan med undersökningsområdet (grönt) och fornlämningar (rött) markerade. Skala 1:10 000.



## Inledning

Östergötlands länsmuseum utförde våren 2005 en arkeologisk utredning, etapp 2 och en arkeologisk förundersökning inför anläggande av informationsplats för turistprojektet Tidernas Landskap intill korsningen av vägarna 50, 927 och 926 i Västra Tollstad socken, Ödeshögs kommun, Östergötland. På platsen skulle bli parkeringsplatser, vändplan, toaletter och informationsbyggnad uppföras. I exploateringsplanerna ingick även en kortare gång- och cykelväg inklusive tunnel i nord-sydlig riktning på den västra sidan av korsningen. De arkeologiska åtgärderna utfördes efter beslut från Länsstyrelsen i Östergötlands län.

Uppdragsgivare var Vägverket, Region Sydöst, vilka även svarade för de arkeologiska kostnaderna. Ansvarig för förundersökningen samt utformningen av rapporten är undertecknad.

## Områdesbeskrivning

Informationsplatsen skulle anläggas i den skrapade gropen intill korsningen mellan vägarna 50, 927 och 926.

Väg nr 927 leder åt väster till Alvastra klosterruin; väg 926 går i sydöst vidare till Heda kyrka. Området som togs i anspråk var ca 12 000 m<sup>2</sup> stort.

Exploateringen berörde ett större borttaget gravfält (RAÄ 24) samt två torplägen (RAÄ 85 och 86).

De två senare lokalerna består av uppgifter om torp, utifrån lantmäteriakt från år 1716 och ingår i en kulturhistorisk inventering som utfördes på Omberg år 2002 (FMR, Västra Tollstad). Ytterligare gravar och gravfält (RAÄ 36 – 38) finns i närområdet norr om den aktuella platsen. Den neolitiska Alvastra påbyggnad (RAÄ 22) samt Alvastra klosterruin (RAÄ 1) ingår även i den rika fornlämningsmiljön.

Den skrapade gropen är ett gammalt grustag i en till stora delar nerschaktad moränhöjd, där ett större gravfält från den äldre järnåldern, Smörkullen (RAÄ 24) tidigare har varit beläget. Moränhöjden har sträckt sig i sydlig riktning, väster om den aktuella korsningen.

Gravfältet på grusåsen Smörkullen beskrivs av Nordenskjöld 1873. Enligt honom fanns ”många låga kullar af 6 stegs omkrets och mindre, ävensom runda stensättningar.” Nordenskjöld noterar även enstaka ”bautastenar” på platsen, samt konstaterar att många av gravfältets större stenar troligen har använts vid byggnationer vid Alvastra kloster (Citat i Browall 2003:140f). Större delen av grusåsen grävdes bort i samband med anläggandet av den år 1888 invigda smalspåriga järnvägen mellan Vadstena och Ödeshög. Järnvägen skar rakt genom moränhöjden och en järnvägsstation inrättades på platsen. Järnvägsbygget innebar även att flera andra grustag togs upp i moränkullen (Browall 2003: 141f).

De arkeologiska undersökningar som ägde rum



Figur 3. Undersökningsområdets västligaste del. Schaktning av åkerytan med Omberg i bakgrunden. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.

på Smörkullen i omgångar under åren 1900 – 1922 får betraktas som räddningsaktioner; ingen samlad rapport har heller publicerats. Sammanställningar av delar av materialet har dock gjorts under senare år. I det följande används Browalls sammanställning från 2003.

Cirka 300 gravanläggningar har undersökts på Smörkullen. Rekonstruktioner visar dock att antalet gravar har varit mer än dubbelt så stort innan grusåsen började tas bort. Av de undersökta anläggningarna bestod ca 102 av brandgravar och 178 innehöll skelettgravar. Cirka 20 % av brandgravarna och cirka 40 % av skelettgravarna innehöll gravgåvor i form av redskap eller smycken. Dateringarna av brandgravarna täcker perioden sen förromersk järnålder – äldre romersk järnålder, medan skelettgravarna anläggs under äldre romersk järnålder till och med förra delen av yngre romersk järnålder (Browall 2003: 96ff).

Den aktuella informationsplatsen skulle till största delen anläggas i den gamla grustäkten och berörde därmed delvis området för det numera borttagna gravfältet. En översiktskarta över gravfältet Smörkullen, upprättad 1973 av Borgström visar att cirka en tredjedel av gravfältets troliga utsträckning har undersökts. Gravfältets totala utbredning är inte känd; det ursprungliga gravområdet kan ha sträckt sig både längre åt sydöst och åt nordväst (Browall 2003:

karta s.97). Det innebar att oupptäckta gravar - mer eller mindre skadade – kunde finnas i exploateringsområdet.

Norr om informationsplatsen ligger flera gravar och gravfält (RAÄ 36 – 38). Dessa består av stensättningar, treuddar samt två troliga blockgravar. De senare påträffades vid en arkeologisk utredning inför planerad breddning av väg 50 (Larsson m fl 1997)

Sydöst om informationsplatsen ligger Dags mosse, där den för Skandinavien unika neolitiska Alvastra pålbyggnad (RAÄ 22) har påträffats. Pålbyggnaden har i omgångar undersökts, senast på 1980-talet. Överhuvudtaget är bygden runt Omberg och sjön Tåkern rik på neolitiska fyndplatser. Därför kunde möjligheten att påträffa neolitiska lämningar inom exploateringsområdet inte uteslutas. Likaså gav närheten till Alvastra kloster (RAÄ 1) - ruinen efter Sveriges första cistercienserkloster grundat 1143 – anledning till uppmärksamhet på medeltida lämningar.

Sammanfattningsvis kan konstateras att informationsplatsen ligger inom ett av Sveriges rikaste fornlämningsområden, med både ovanliga och rika förhistoriska och medeltida lämningar. Då exploateringen direkt berörde ett tidigare borttaget gravfält från äldre järnåldern kunde lämningar från denna tidsperiod främst bli aktuella. Men även lämningar från övriga tidsperioder var möjliga.



Figur 4. Profil mot väster i schakt 1. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.



## Syfte

De arkeologiska insatserna i området delades upp i dels en arkeologisk utredning, etapp 2, dels i en arkeologisk förundersökning. Det gemensamma syftet för dem båda var att fastställa huruvida fast fornlämning eller fornlämningar ej synliga ovan mark skulle beröras av det planerade arbetet.

Målsättningen med den arkeologiska utredningen, etapp 2 var att inom utredningsområdet påvisa sammanhållna kulturhistoriska miljöer utifrån fornlämningsbeståndet med kopplingar till resultat från tidigare undersökningar i närområdet. Utredningen skulle även ge förslag på vidare antikvariska åtgärder på de platser där fornlämning eller möjlig fornlämning är belägen inför en exploatering.

Syftet med den arkeologiska förundersökningen var att fastställa fornlämningarnas karaktär, datering, och utbredning samt potential för eventuella vidare undersökningar. I förundersökningens syfte ingick också att om möjligt finna samband med de redan kända fornlämningarna i närområdet.

Resultaten från utredningen och förundersökningen låg till grund för länsstyrelsens fortsatta bedömningar i ärendet, samt utgjorde ett underlag för uppdragsgivarens planeringsarbete.

## Metod och dokumentation

Den arkeologiska utredningen, etapp 2 och den arkeologiska förundersökningen utfördes i form av sökschaktsgrävningar. Sökschakten togs upp med maskin på utvalda ytor, lämpliga ur fornlämningssynpunkt. Dokumentation med digital inmätning samt vid behov ritning och fotografering genomfördes.

För den arkeologiska förundersökningens del gällde också att ett urval av påträffade fasta fornlämningar undersöktes genom grävning för hand samt dokumenterades med digital inmätning samt vid behov ritning och fotografering. Provtagning för <sup>14</sup>C-analys genomfördes av utvalda anläggningar.

Dokumentationsmaterialet, i form av ritningar, anläggningsbeskrivningar och kartmaterial, utifrån digitala inmätningar, förvaras på Östergötlands länsmuseum.

## Resultat och tolkning

Sammanlagt 13 sökschakt togs upp med grävmaskin norr och nordväst om den för närvarande kända utbredningsområdet för gravfält RAÄ 24 (fig 13). Majoriteten av sökschakten, som främst drogs inom grustaget innehöll inget av arkeologiskt intresse. Materialet bestod till största delen av grus eller sand. Även ett mindre schakt på östra sidan av Rv 50 togs upp med gräv-

maskin. Inte heller i detta schakt framkom något av arkeologiskt intresse.

Boplatslämningar påträffades dock på en åkeryta, omedelbart väster om själva grustaget. Boplatslämningarna bestod dels av en nordlig del (schakt 1, se bilaga 2), dels av en sydlig del (schakt 3, se bilaga 2). De nordliga och sydliga delarna av boplatsoområdet avskiljades av ett urschaktat område med påförda fyllnadsmassor.

### Det norra boplatsoområdet (schakt 1)

Det norra boplatsoområdets lämningar bestod av två stolphål (A2 och A3), en skärvstensgrop (A1) och ett sotigt lager (fig 4, 5, 6, 8, 9, se bilaga 2). Boplatslämningarna i undersökningsschaktet undersöktes och borttogs. I skärvstensgropen påträffades två obrända benfragment (ÖLMC4407:1). Efter schaktning kunde boplatsoområdet avgränsas åt norr och söder. I öster avgränsas boplatsoområdet av det stora, numera övergivna grustaget. Ingen avgränsning åt väster kunde göras. Med största sannolikhet finns flera boplatslämningar på åkerytan västerut. Kol för <sup>14</sup>C-analys togs från skärvstensgropen. Resultatet visar att skärvstensgropen anlades någon gång mellan 1400 och 1110 f Kr (2 sigma, Ua-32647, se bilaga 1), det vill säga under den mellersta delen av bronsåldern.

### Det södra boplatsoområdet (schakt 3)

Det södra delboplatsoområdets lämningar i schakt 3 (fig 15) bestod av tre stolphål (A4, A5, A6) och ett sotigt kulturlager. Stolphålen delundersöktes för att utröna deras karaktär (fig 7, 10, 11, 12, se bilaga 2). Ett av stolphålen innehöll en större mängd skärvig sten. I samtliga stolphål påträffades keramik av förhistorisk karaktär, sannolikt bronsålder/järnålder (ÖLMC4407:2-4).

Någon avgränsning åt väster och söder av boplatsoområdet i det södra schaktet kunde inte göras. I norr avgränsas det av redan nämnda fyllnadsmassor och i öster av en grävd damm.

### Delar av en helhet

Skärvstensgropen, som påträffades i schakt 1 är utifrån storlek, innehåll och datering en direkt parallell till de 20-talet skärvstensgropar som påträffades vid en arkeologisk undersökning av fornlämningen RAÄ 79, Västra Tollstad socken (Karlsson & Räf 2006). RAÄ 79 ligger intill Vätterns strand, ca 3 km söder om det aktuella området i denna rapport.

Att gropar med skärvig och skörbränd sten samt sot och kol har att göra med aktiviteter som innefattar eld och värme är tydligt; ordet härdanläggning kan





*Figur 5. Anläggning 2 (stolphål) mot V. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.*



*Figur 6. Anläggning 3 (stolphål) mot V. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.*



användas som ett sammanfattande begrepp. På RAÄ 79 kunde även vissa av skärvtensgroparna funktionsbestämmas närmare till rostningsgropar respektive kokgropar.

Fyra <sup>14</sup>C-dateringar av skärvtensgroparna på RAÄ 79 gav nedslag i den äldre respektive den tidiga yngre bronsåldern. Resultaten visar att groparna har ingått i ett område med återkommande aktiviteter under den mellersta bronsåldern.

Den här aktuella boplatsen, tillsammans med bronsålderslämningarna från RAÄ 79 är delar i en större helhet. Flera mindre arkeologiska undersökningar, inom ett ca 5 km långt område - mellan Stora Lund i söder och Omberg i norr - har gett dateringar till bronsålder. Vid inventeringar i Tåkernområdet utförda av Stockholms universitet påträffades ett kulturlager (RAÄ 19) på en terrass vid Ekledet på Ombergs södra sluttning. Kulturlagret innehöll skärvtensar, obrända djurben, slagg samt keramikskärvor som kan dateras till yngre bronsålder och äldre järnålder (FMR; Browall 2003:85). Kulturlagret är sannolikt lämningar av en boplats.

Vid undersökningar utförda inför kabelschaktningar påträffades boplatslämningar (RAÄ 84) längs en cirka 40 m lång schaktsträcka nära Ålebäckens utlopp

i Vättern. Ålebäcken ligger en dryg kilometer söder om det aktuella området. Lämningsarna vid RAÄ 84 bestod av en härdgrop och två andra gropar, samt partier av en äldre markhorisont. Härdgropen har genom kolprov daterats till 1260 - 910 f Kr, d v s mellersta bronsålder. Lämningsarnas läge, på en sandig västsluttning ned mot Vättern, med Ålebäckens ravin i norr, talar för en tolkning där boplatsens fortsatta utbredning ska sökas söderut, i riktning mot Hästhöllen (Karlsson 2000).

På Stora Lunds ägor, vid Vätterns strand påträffades vid en arkeologisk utredning två boplatsområden. I den ena daterades en skärvtenspackning genom kolprov till 1530 – 1320 f Kr, d v s äldre bronsålder. Boplatsen låg indragen ett par hundra meter från Vätterns strand bakom en höjdrygg, väl skyddad från västliga vindar. Det andra boplatsområdet låg delvis uppe på en platå och har genom kolprov daterats till äldre järnålder (Björkhager 2001).

Ovan gjorda undersökningar är av mindre omfattning, men ger ändå indikationer på att det kan finnas flera boplatskomplex och andra aktivitetsområden från bronsåldern längs med den nordöstra Vätternsstranden från Ödeshög i söder upp mot Omberg i norr (Se även Browall 2003:85f.).



Figur 7. Anläggning 4 (stolphål) mot V. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.



*Figur 8. Anläggning 1 (skärvstensgrop) mot V. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.*



*Figur 9. Skärvstensinnehållet i halva anläggning 1. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.*



## Åtgärder

Efter samråd med länsstyrelsen och exploatören undersöktes och borttogs boplatslämningarna i schakt 1. Lämningarna i schakt 3 delundersöktes för att utröna deras karaktär, varefter denna del av boplatsområdet fredades för fortsatt exploatering. Området finns numera registrerat som fast fornlämning i fornminnesregistret (RAÄ 221, Västra Tollstad sn).

## Referenser

### Tryckta källor

Björkhager, V. 2001. *Stora Lund 3:1 och 4:1. Västra Tollstads socken, Ödeshögs kommun, Östergötlands län*. Rapport 109:2001. Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Browall, H. 2003. *Det forntida Alvastra*. Statens Historiska Museum. Monographs 6. Stockholm

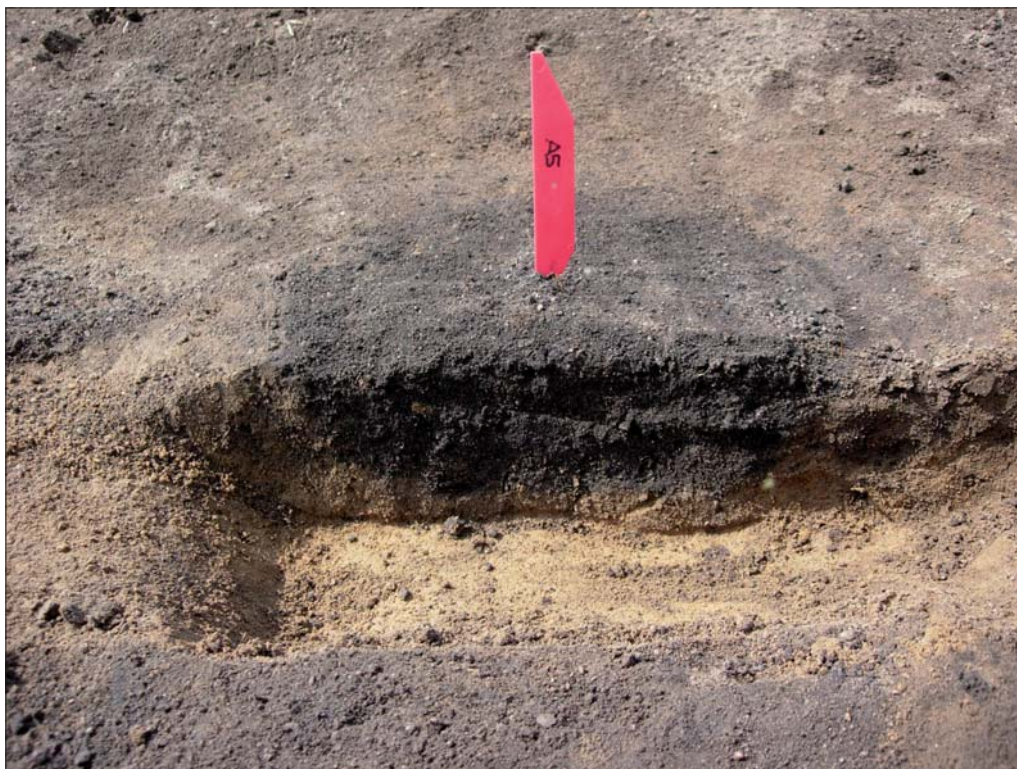
Karlsson, P. 2000. *Ålebäcken vid Alvastra. Elka-beldragning vid Ålebäcken, Alvastra, Västra Tollstad socken, Ödeshögs kommun*. Rapport UV Öst 2000:9. RAÄ. Linköping.

Karlsson, E. & Räf, E. 2006. *Skärvor av sten. Lämningar från bronsåldern i Hästholmen*. Rapport 2006:13. Kulturmiljöavdelningen. Östergötlands Länsmuseum.

Larsson, L., Nilsson, P. & Ulfhielm, A. 1997. *Riksväg 50. Arkeologisk utredning, etapp 1*. RAÄ, Rapport UV Linköping. 1997:3

### Övriga källor

FMR= Fornminnesregistret



Figur 10. Anläggning 5 (stolphål) mot V. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.



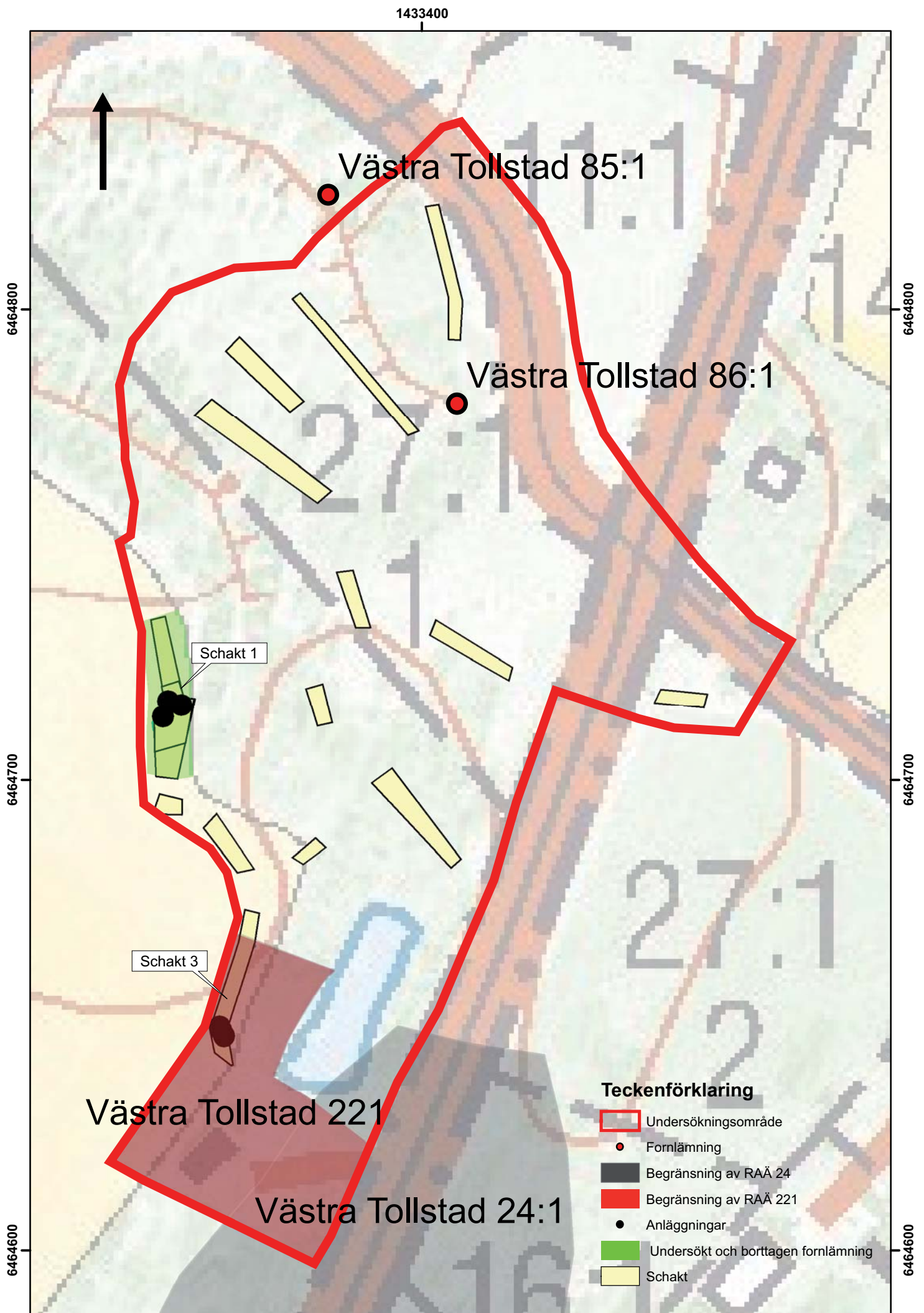


*Figur 11. Anläggning 6 (stolphål) i plan. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.*



*Figur 12. Anläggning 6 (stolphål) mot SV. Foto: Petter Nyberg, ÖLM.*



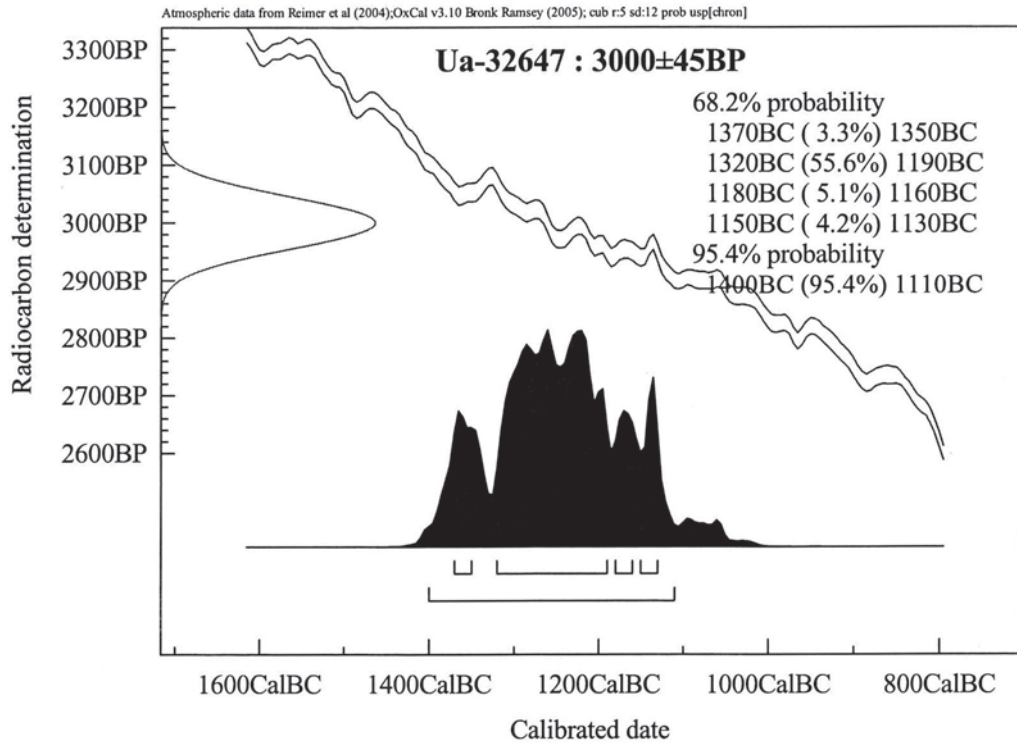


Figur 13. Undersökningsområdet. Skala: 1:1000 1433400

## Tekniska uppgifter

Lokal	Korsningen väg 50/926/927
Socken	Västra Tollstad
Kommun	Ödeshög
Län och landskap	Östergötland
Fornlämningsnummer	24, 85, 86, 221
Ekonomiska kartans blad	084 26 (8E 2g Västra Tollstad)
Koordinater	X6464700, Y1433300
Typ av undersökning	Arkeologisk utredning, etapp 2 och arkeologisk förundersökning
Länsstyrelsens dnr	431-14384-05
Länsstyrelsens handläggare	Carin Claréus
Länsstyrelsens beslut	2005-12-16
ÖLM dnr	528/05
ÖLM projektnr	530372
Uppdragsgivare	Vägverket Region Sydöst
Kostnadsansvarig	Vägverket Region Sydöst
Projektledare	Erika Räf
Personal	Petter Nyberg, Rickard Lindberg
Fältarbetstid	2006-05-03 – 2006-05-06
Totalt undersöktes	300 löpm
Fynd	ÖLMC4407:1-4
Foto	Enbart digitala
Analyser	<sup>14</sup> C-prov (Ua-32647)
Grafik	Johan Levin
Renritning	Johan Levin
Grafisk form	Johan Levin
Dokumentationsmaterialet förvaras på Östergötlands länsmuseum.	
Ur allmänt kartmaterial	© Lantmäteriverket MS2008/06551
ISSN 1403-9273	Rapport 2008:91 © Östergötlands länsmuseum

# Bilaga 1. <sup>14</sup>C-kalibrering



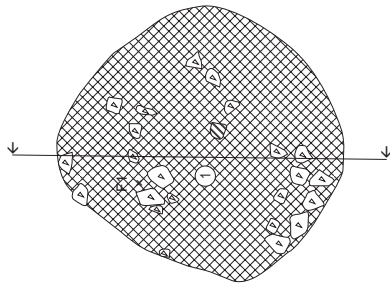




# Bilaga 2. Ritningar

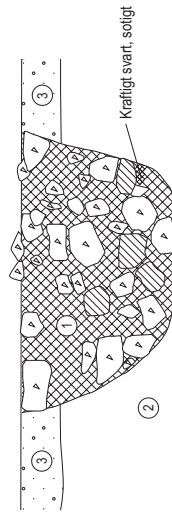
Dnr 528/05:1

A1 Kolkrop?



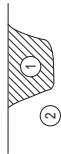
1. Gråsvart, solig, lergig silt. Fynd av småfragment av obrända djurben.

A1  
profil mot V



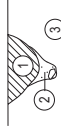
1. Gråsvart, solig, silt med mycket eltpåverkad sten.
2. Rödbrun sand.
3. Rödbrun, grusig sand.

A2 Stolphål  
profil mot V



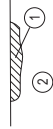
1. Mycket mörk, gråsvart, lergig sand.
2. Rödbrun, grusig sand.

A3 Stolphål  
profil mot V



1. Gråsvart, solig, lergig silt.
2. Mörk, grå, grusig sand (infiltration från rötter).
3. Rödbrun, grusig sand.

A4 Stolphål  
profil mot V



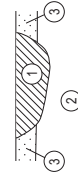
1. Svart, solig, lergig sand.
2. Rödbrun, lergig sand.

A6 Stolphål  
profil mot SV



1. Svart, solig, lergig sand.
2. Rödbrun, lergig sand.

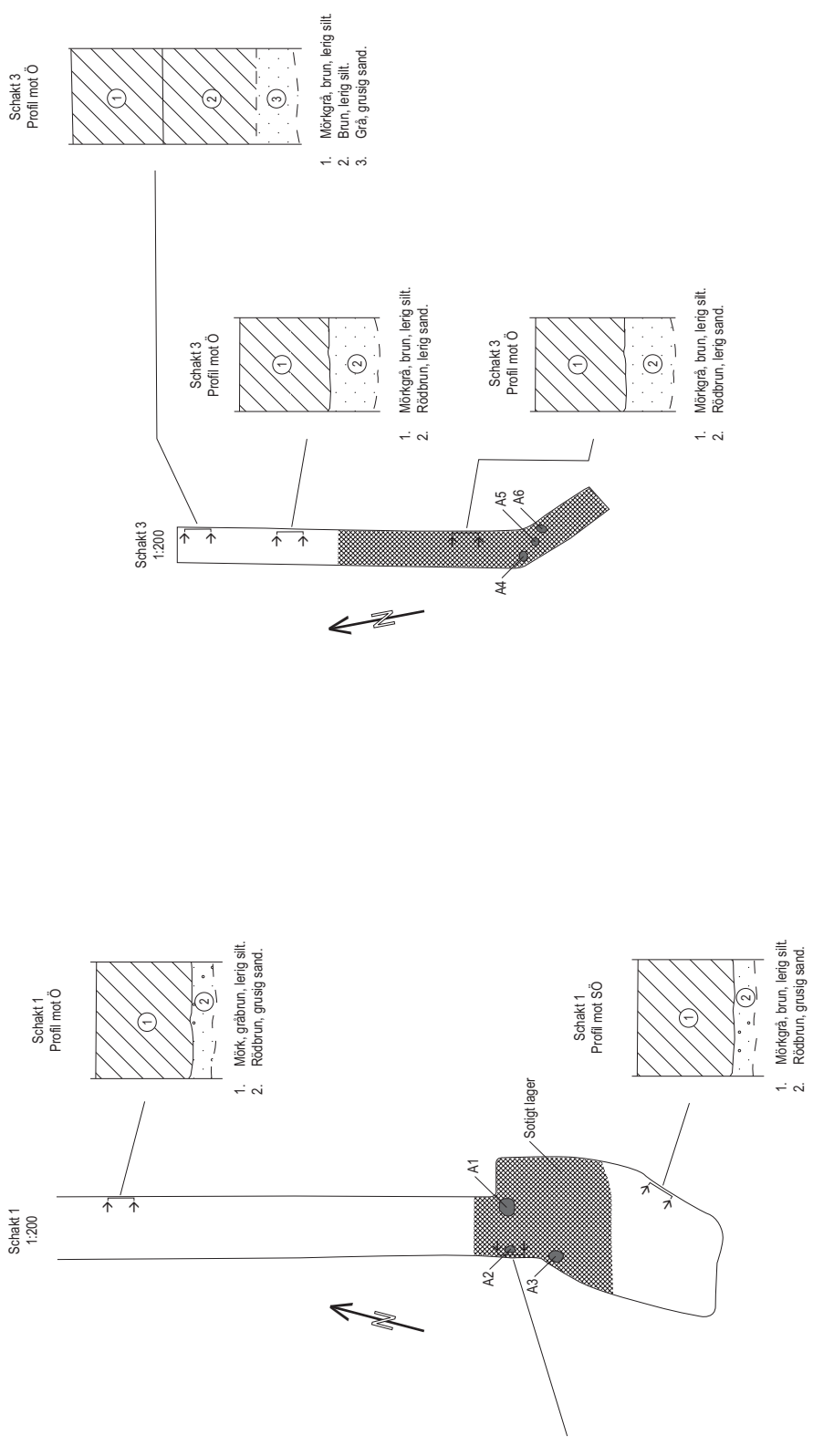
A5 Stolphål  
profil mot V



1. Svart, solig, lergig sand.
2. Rödbrun, lergig sand
3. Brungrå, lergig sand.



Smörkullen, FU  
Västra Tollstad socken  
Ödeshögs kommun, Ög  
RAÄ 221  
Plan- och profilritning  
Skala 1:20  
Dnr 528/05  
2006-05-03 Petter Nyberg  
Renritning Johan Levin



Smörkullen, FU  
Västra Tollstad socken  
Ödeshögs kommun, Ög  
RAÅ 221  
Plan- och profilritning  
Skala 1:200, 1:20  
Dnr 528/05  
2006-05-03 Petter Nyberg  
Renritning Johan Levin









Östergötlands länsmuseum utförde våren 2005 en arkeologisk utredning, etapp 2 och en arkeologisk förundersökning inför anläggande av informationsplats för turistprojektet Tidernas Landskap intill korsningen av vägarna 50, 927 och 926 i Västra Tollstad socken, Ödeshögs kommun, Östergötland.

I närområdet finns både förhistoriska och medeltida lämningar. Exploateringen berörde bl a Smörkullen (RAÄ 24, Västra Tollstad sn), ett borttaget gravfält från äldre järnåldern.

Vid undersökningen påträffades boplatslämningar. Vissa av dem undersöktes och borttogs. En skärvstensgrop kunde dateras till mellersta bronsålder. Ett delområde med boplatslämningar fredades för fortsatt exploatering och är numera registrerat som fast fornlämning i fornminnesregistret (RAÄ 221, Västra Tollstad sn).